

Особливі умови встановлення

і застосування іноземного права

Г. В. Галущенко

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного приватного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються проблеми встановлення і застосування іноземного права, проаналізовано способи встановлення змісту іноземного права, враховуючи особливості правових систем держав, визначено об'єм та термін встановлення змісту іноземного права, охарактеризовано наслідки не встановлення іноземного права, виділено розвиток застосування права країни з множинністю правових систем.

Ключові слова: зміст іноземного права, конституційність іноземного закону, встановлення і застосування іноземного права, федеративні держави, колізійна норма, практика вітчизняних судів.

В статье исследуются проблемы установления и применения иностранного права, проанализированы способы установления содержания иностранного права, учитывая особенности правовых систем государств, определены объем и сроки установления содержания иностранного права, охарактеризованы последствия не установления иностранного права, выделено развитие применения права стран с множественностью правовых систем.

Ключевые слова: содержание иностранного права, конституционность иностранного закона, установление

и применение иностранного права, федеративные государства, коллизионная норма, практика отечественных судов.

The article is dedicated to problems of establishment and application of foreign law, analyzes ways of establishing the content of foreign law, pay respect to peculiarities of states legal systems, defines scope and timing of establishing the content of foreign law, characterizes consequences of non-establishment of foreign law, highlights development of application law of states with plurality of legal systems.

Keywords: *content of foreign law, constitutionality of foreign law, establishment and application of foreign law, federal states, conflict norm, practice of domestic courts.*

Специфіка факторів, що обумовлюють встановлення та застосування іноземного права не є поки що належним чином висвітленими у наукових дослідженнях. У цих умовах невирішеність до теперішнього часу ряду найважливіших теоретичних і практичних проблем колізійного регулювання потребують правничого аналізу. Це обумовлює актуальність аналізу проблеми встановлення і застосування іноземного права, зокрема, в рамках досліджень правового регулятивного значення чітких, логічних і ефективних концепцій встановлення і застосування іноземного приватного права (далі – МПрП). Такий аналіз можна вважати метою статті.

У зв'язку зі значними змінами правових, політичних і економічних систем у державах зростає кількість правозастосовних ситуацій, пов'язаних з необхідністю застосування колізійних норм. Як наслідок, колізійна норма обов'язкова для застосування, і будь-які спроби прямо чи опосередковано оскаржи-

ти її обов'язковий характер повинні сприйматися негативно.

Таким чином, можна виділити три системи в залежності від відношення до обов'язків встановлення іноземного права. В одних країнах судді зобов'язані встановлювати іноземне право у всіх випадках (Італія). У інших – іноземне право застосовується, тільки якщо воно доведено сторонами (Англія). Третій тип – змішаний: у Франції у деяких випадках іноземне право повинне встановлювати суд, а в деяких – сторони.

Так, у Іспанії іноземне право розглядається як об'єкт доказування. Стаття 281 ЦПК Іспанії закріплює право про те, що об'єктами доказування є звичай та іноземне право. Стаття 281 вказує, що іноземне право повинне бути доказане в частині свого змісту та юридичної сили тими засобами, які суд вважатиме за необхідне. Раніше іспанські суди повинні були застосовувати іноземне право, тільки якщо сторони заявили про його застосування, новий ЦПК не регулює це питання, і це дуже важливо, оскільки дозволяє припустити, що сторони не зобов'язані ініціювати ані застосування колізійної норми, ані процес доказування іноземного права [16, с. 313-319]. До недавнього часу суди Іспанії залишали скаргу без розгляду, якщо іноземне право не було доведено. На сьогодні практика пом'якшується. Відповідно до рішення від 3 березня 1997 р. «суддя може і повинен в силу свого посадового становища досліджувати застосовну іноземну норму» [10, с. 254].

До прийняття Закону 1995 р. про реформу міжнародного приватного права італійські суди, як правило, самі шукали іноземне право [8, с. 751]. Але ця практика була не застосована. Так, у рішенні від 21 березня 1980 р. Касаційний Суд Італії вказав: «Сторона, яка посилається на іноземний закон, стверджує, що він

відрізняється від італійського, повинна надати відповідні докази, так як це здійснюється по відношенню до факту» [9, с. 498]. На думку С. Карбоне, після прийняття закону 1995 р. на практиці остаточно запанує концепція, у відповідності з якою іноземне право повинен встановлювати суд [14, с. 960-973].

У Німеччині суди суворо дотримуються принципу *jura novit curia*. Вимоги сторони не можуть бути відхилені на тій підставі, що іноземне право не доведено [10, с. 256]. І у Великобританії, і у США іноземне право являє собою факт, але у Великобританії, починаючи з відомого рішення лорда Мансфілда (1774 р.), встановленням змісту іноземного права повинні займатися сторони, тоді як у США по загальному праву – суд. На нашу думку, вітчизняні практика та доктрина щодо цього питання повинні орієнтуватися перш за все на Німеччину. Нестійкість французької (та частково італійської) судової практики є непрямым свідоцтвом неспроможності відмови від правила *jura novit curia*.

Крім того, слід мати на увазі, що способи встановлення іноземного права у кожній державі відрізняються своєрідністю. Так, у Франції в якості основного способу доказування використовується т. зв. *certificat de coutume* – документ, що підтверджує зміст іноземного права, що складений французькою мовою торгівельно-промисловою палатою іноземної держави, іноземним юристом або дипломатом. Схожа ситуація існує і в Іспанії, де найчастіше використовуваним доказом є спільний висновок двох відомих юристів. У сучасній французькій доктрині відношення до *certificat de coutume* є достатньо несприятливим.

На практиці такі сертифікати часто складаються юристами, що призначені за клопотанням зацікавленої сторо-

ни і, як наслідок, відображають норми, що є сприятливими для неї, відзначає П. Курб [15, с. 98]. Отже, неофіційність інформації, закріпленої в *certificat de coutume*, слід визначити недоліком. На думку П. Майера, «процедура надання *certificat de coutume* на практиці є дуже вразливою. Особа, яка складає документ, намагається перш за все підтримати точку зору того, хто звернувся до нього...» [10, с. 256]. Критичне ставлення до практики надання *certificat de coutume* має швейцарський автор Ф. Вишер, що відзначає низьку якість інформації про іноземне право [18, с. 84].

Слід враховувати, що французькі суди можуть звертатися до послуг експерта. Німецькі суди використовують більш різноманітний набір процедур, що пов'язано з тим, що в Німеччині, на відміну від Франції, суддя встановлює іноземне право *ex officio*. Серед найбільш розповсюджених способів слід відзначити використання фондів мережі Інтернет та журналів у порівняльному правознавстві. Німецький суддя зобов'язаний вказувати у рішенні, звідки він взяв інформацію про іноземне право. Якщо ці заходи недостатні, можливе залучення експерта, який призначається із числа професорів університетів або співробітників Інституту іноземного та міжнародного приватного права. В англосаксонських країнах іноземне право сприймається як факт і, зазвичай, доводиться показаннями свідків.

Разом з тим, необхідно відмітити, що одним зі способів встановлення іноземного права є правова допомога. Нормативною базою для здійснення в частині встановлення інформації про іноземне право є Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства 1968 р. [3]. Європейська доктрина та судова практика одно-стайно оцінюють зазначену Конвенцію

як даремну. Французькі суди звертаються до цієї Конвенції не більше 12 разів на рік з причини тривалості терміну виконання доручень [2]. Німецький автор Х. Шак відзначає, що «практична користь Конвенції незначна. У 1993 р. німецькі суди спробували піти цим шляхом всього 20 разів... і тільки декілька спроб набули успіху. Не тільки передача клопотань про надання інформації забирає багато часу та зусиль... але і отриманий результат має набагато менше значення у порівнянні з висновками експерта» [12, с. 310]. На необхідність складання запиту на мові держави, що запитує, Ф. Вишер вказує, як на ще одну причину неефективності зазначеної Конвенції [18, с. 84].

Резюмуючи вищезазначене, погодимося з В. А. Толстих, який вважає, що: по-перше, серед різних способів встановлення змісту іноземного права перевага віддається неофіційним процедурам, тобто не пов'язаним із зверненням у Міністерство юстиції або використанням угоди про правову допомогу. Ці процедури найбільш прості, хоча ступінь їх надійності знаходиться під питанням; по-друге, у тих країнах, де встановлення змісту іноземного права покладено на суддів, відповідні процедури здійснюються найбільш ефективно; по-третє, якщо ієрархія засобів доведення іноземного права відсутня, в такому випадку суддя має право вибрати з усіх засобів найбільш оптимальний. А. Батифоль вказує, що будь-які докази іноземного права спочатку рівні, так як є доказами; по-четверте, у перевазі, що віддається експертним способам доказів, можна побачити ознаки більшого значення, що надаються доктрині МПрП у європейських державах [10, с. 259].

При цьому, якщо інформація щодо змісту іноземного права надається ві-

тчизняними або іноземними державними органами, існує презумпція її вірності. Можливі ситуації: суд не зміг з'ясувати зміст норм іноземного права, і одна із сторін надала суду документ на іноземній мові, що містять норми, які регулюють відносини сторін. Виникає питання, чи повинні документи, що надходять від недержавних структур або сторін, будь-яким чином бути завіреними?

Відповідь на це питання бачиться в площині МПрП. Конвенція, що скасовує вимоги легалізації іноземних офіційних документів 1961 р. [5], не передбачає проставлення апостиля на документах, які містять інформацію про іноземне право. Угоди про правову допомогу також не вирішують це питання. Інші нормативні акти міжнародного або національного права відсутні. Отже, обов'язкове посвідчення таких документів не вимагається, що достатньо дивно, оскільки такого роду документи не в меншій мірі, ніж документи, що містять апостиль (довідка про стаж, свідоцтво про освіту і т. д.), сприяють визначенню правового становища фізичних та юридичних осіб. Таким чином, суд може приймати від сторін незавірені документи, що містять інформацію про зміст іноземного права. Очевидно, що подібна ситуація можлива ускладненнями та зловживаннями. У зв'язку з цим вбачається, що суд якомога менше повинен вдаватися до послуг сторін для встановлення змісту іноземного права.

Досліджуючи питання встановлення іноземного права, слід звернути увагу на наслідки не встановлення змісту іноземного права. Отже, при не встановленні змісту іноземного права повинне бути застосовано вітчизняне право країни, підстави застосування якого полягають у наступному:

- *Lex fori* застосовується не в силу «близькості» до матеріальних відно-

син. Зв'язок між правом країни суду та відносинами може бути відсутнім або незначним;

- *Lex fori* застосовується не в силу презумпції ідентичності вітчизняного та іноземного права, зміст якого не встановлено. Крім того, виникає питання навщо взагалі шукати іноземне право, якщо ми можемо презуміювати його ідентичність з вітчизняним;
- *Lex fori* застосовується по причині неможливості реалізації колізійної норми. Не маючи можливості звернутися до іноземного права, суддя застосовує вітчизняне право. У цьому проявляється традиційна субсидіарна функція *lex fori*, пов'язана з необхідністю реалізації принципу *non liguet*. Підставою застосування *lex fori* у даному випадку є не колізійна норма, а навпаки, неможливість її реалізації.

Представляє інтерес і питання відносно того, чи може вітчизняний суд здійснювати комбінації і при не встановленні частини норм іноземного права застосовувати ті, які йому відомі, заповнюючи прогалину за допомогою вітчизняного правопорядку. Вважаємо, що оскільки колізійна норма відсилає не до окремих норм іноземного права, а до правової системи іноземної держави при не встановленні змісту окремих норм іноземного права, що має відношення до спору, іноземне право загалом повинне вважатися невстановленим. Аналогічної думки дотримується і І. В. Єлісєєв [4, с. 208].

Е. Йайме зауважує, що при не встановленні змісту іноземного права, слід звертатися до правової системи, що належить до тієї ж правової сім'ї. Близькість правових систем у рамках правової сім'ї ґрунтується не тільки на близькості матеріально-правового регулювання, але і на подібності джерел права, систем юрисдикційних органів, пра-

вових та інших традицій і т. д. Не будучи основним «зближувачим» фактором, зміст матеріальних норм права може бути різним в державах, що входять в одну правову систему. Звернення до права Великобританії при необхідності застосування права США не стає обґрунтованим тільки тому, що і у Великобританії, і у США прецедент є основним джерелом права. Загальні принципи права можуть по-різному втілюватися у конкретних умовах [10, с. 276].

Отже, входження двох правопорядків в одну правову сім'ю ще не визначає ідентичність матеріально-правового регулювання. Загальне правило, якого дотримуються законодавці більшості держав, можна сформулювати таким чином: «Якщо суддя нездатний встановити право, – це повинні зробити сторони» (ст. 2 Закону Туреччини 1982 р. про міжнародне приватне право та міжнародному цивільному процесі; ст. 16 Федерального закону Швейцарії про міжнародне приватне право; параграф 127 Закону Естонії «Про загальні принципи цивільного кодексу» 1994 р.; законодавство країн-членів СНД та ін.).

Слід зазначити, що перелік органів, які можуть допомагати суду в установленні іноземного права достатньо широкий. У деяких державах закріплюється обов'язок конкретних органів та посадових осіб надавати відповідну інформацію (Чехія, Угорщина). У деяких державах закріплюється обов'язок посадових осіб надавати зацікавленим особам офіційно завірену інформацію щодо національного права (Чехія). Вбачається, що чітке найменування органу, що зобов'язаний від імені держави сприяти в одержанні інформації про іноземне право є необхідним. Наслідком невстановлення іноземного права, як правило, є застосування вітчизняного правопорядку.

Визначаючи специфіку застосування іноземного права, слід зазначити, що застосування суддею іноземного права якісно відрізняється від застосування вітчизняного права. Цю позицію підтримав радянський вчений М. М. Агарков. «Застосовуючи іноземний закон, він (суддя) не стає на той же творчий шлях, по якому він йде, застосовуючи радянський закон. У відношенні іноземного закону він не шукає правильного його тлумачення та правильного заповнення його прогалін, а встановлює, як цей закон тлумачать та застосовують у судах відповідної держави, тобто встановлює певний суттєвий для вирішення справи факт» [1, с. 69].

П. Курб вважає, що, застосовуючи іноземне право, суддя не вправі здійснювати креативну (творчу) функцію. Він повинен лише встановити, як норма права розуміється у відповідній іноземній державі. Водночас, на його думку, якщо іноземне право жодного разу не стикалося з розглянутою ситуацією, то французький суддя зобов'язаний використовувати ті способи та прийоми тлумачення, які закріплені в іноземному праві. Широку популярність отримало висловлювання німецького автора В. Голдшмідта: «Застосовуючи національне право, суддя виступає у якості архітектора, і, навпаки, працюючи з іноземним правом, суддя виступає у якості його фотографа; суддя застосовує своє особисте право і імітує право іноземне» [17, с. 92-94].

Проте, М. М. Богуславський відзначає, що застосування суддею іноземного права не відрізняється від застосування права вітчизняного. На цій позиції в основному стоїть сучасна вітчизняна доктрина міжнародного приватного права [6, с. 475-489]. Отже, при дослідженні цього питання часто змішують дві проблеми: проблему природи іно-

земного права і проблему скудності інформації щодо іноземного права.

У відсутності інформації про доктрину, практику застосування норми і офіційного тлумачення, існуючих в іноземній державі, суддя стає перед вибором: по-перше, не застосовувати іноземну норму, а застосовувати вітчизняну норму права, що має аналогічний предмет регулювання; по-друге, застосовувати іноземну норму права. Таким чином, творче застосування іноземної норми має бути обмежене, проте воно не виключене, у випадку сумнівів в тлумаченні іноземної норми можливе субсидіарне застосування вітчизняного права.

У свою чергу, слід звернути увагу на позицію В. А. Толстих, яка містить вельми важливе положення, щодо перевірки конституційності іноземного закону. Він відмічає, «що суддя повинен застосовувати іноземне право так, як воно застосовується у іноземній державі. Якщо у іноземній державі суд може визнати неконституційність іноземного закону, то вітчизняний суд вправі діяти так само. Якщо у іноземній державі конституція сприймається як ординарне джерело права, то, вирішуючи питання про співвідношення іноземного закону і іноземної конституції, ми вирішуємо питання про співвідношення джерел регулювання у іноземній державі. Наслідками можуть бути: пряме застосування конституції, звернення до аналогії закону або права і т. д. Якщо звернення до конституції неможливе (в силу абстрактності її приписів, по причині заборони подібного застосування, існуючого у іноземній правовій системі), то наслідком встановлення неконституційності іноземного закону буде застосування вітчизняного права. Визнаючи іноземний акт неконституційним, ми знецінюємо його юридичну силу та виключаємо його із правової системи» [10, с. 285-286].

В процесі визначення особливостей застосування іноземного права, представляє інтерес розгляд питання щодо застосування вітчизняним судом права невизнаної держави. У відповідності з конститутивною теорією визнання – нова держава стає суб'єктом міжнародного права тільки після її визнання. Відповідно до декларативної теорії визнання – держава є суб'єктом міжнародного права з моменту його виникнення, тобто появи таких ознак, як територія, населення та публічна влада.

Сучасна теорія міжнародного права орієнтована на декларативну теорію визнання, яка дійсно є правильнішою. Відсутність визнання не усуває властивостей державних утворень. Слід зазначити, що держава автоматично стає суб'єктом міжнародного права тільки тоді, коли наявність території, населення та публічної влади співпадають з наявністю «миролюбності» і ефективного уряду [11]. Право іноземної держави, як феномен виникає до моменту визнання цієї іноземної держави. Суд, застосовуючи іноземне право, не здійснює акту визнання, оскільки він не вступає у відносини з відповідною іноземною державою. На думку Л. Раапе, «невизнання... може бути політично виправдано. Але його підстава не проникає у сферу приватного права» [7, с. 31-32]. З поняттям «держава» пов'язані і проблеми, які виникають при застосуванні поняття «міжнародно-правове визнання держави та уряду». Існування фактично діючого у тій чи іншій країні правопорядку не залежить ні від визнання, ні від встановлення дипломатичних відносин. З точки зору МПРП в одній країні повинне застосовуватися право іншої країни не залежно від наявності визнання, якщо це право у цей момент реально регулює відповідні відносини» [6, с. 231]. Отже, колізійна відсил-

ка до права невизнаної держави повинна прийматися.

Що стосується процесу застосування права країни з множинністю правових систем, необхідно зазначити, що про множинність правових систем для цілей МПРП можна говорити у двох випадках:

по-перше, декілька правових систем існує у федеративній державі. Федеративна будова держави обумовлює не одну, а дві методологічно самостійні колізійні проблеми. У випадку колізійної відсилки до права федеративної держави правозастосовник повинен вибрати не тільки між правом федерації та правом суб'єкта федерації, але і між правовими системами декількох суб'єктів федерації;

по-друге, декілька правових систем існують у державах, населених відокремленими з точки зору правового регулювання спільнотами (Індія, Індонезія і т. д.). Це достатньо рідкісне явище, в якому можна вбачати протиріччя публічному порядку. У даному випадку необхідно звернутися до т. зв. інтерперсональних колізійних норм даної держави, що встановлює, право якої спільноти належить застосуванню [6, с. 441-447].

Тобто, існування федеративних держав породжує дві колізійні проблеми: проблему вибору між правопорядком федерації і правопорядком суб'єкта федерації та проблему вибору між правопорядками суб'єктів федерації.

Таким чином, виникає питання чи зобов'язаний вітчизняний суд встановлювати, чи може суб'єкт іноземної федерації у відповідності до конституційних норм приймати законодавчий акт з відповідного питання. Слід мати на увазі, що в силу загального принципу необхідності застосування чинного і дійсного права зазначений обов'язок

покладається на вітчизняного суддю. Але, у іноземного суду при виникненні подібної ситуації є засоби реагування на недійсність нормативно-правового акта (звернення до органу конституційного правосуддя, визнання нормативно-правового акта недейсним), у той час як у вітчизняного судді такі засоби відсутні. Отже, якщо недейсність іноземного акта не є очевидною, вітчизняний суддя не має можливості на прийняття діючого нормативного акта, пояснюючи цю обставину його протиріччям іноземній конституції. Певною мірою подібну ситуацію регулює ст. 46 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. [2].

Більшість авторів вважає, що для рішення інтерлокальних конфліктів слід застосовувати колізійну норму *lex causae*, оскільки завдання вітчизняної колізійної норми полягає тільки у тому, щоб відіслати до іноземної держави.

На думку Е. Бартена, внутрішньодержавні конфлікти законів вирішуються так само, як і міжнародні [13, с. 24-25]. У відповідності з Римською конвенцією про право, що застосовується до договірних зобов'язань (ст. 19), у випадку, якщо держава складається із територій, що мають особисті правові системи, кожна територія буде розглядатися як держава у цілях визначення права, що застосовується у відповідності до цієї конвенції. Деякі автори вважають, що для вирішення інтерлокальних конфліктів можуть використовуватися ті ж самі прийоми, що і для міжнародних, але все ж «бажано, щоб внутрішнє право держави, що закріплює множинність правових систем, передбачало загальне вирішення інтерлокальних конфліктів, тому що правила, що застосовуються для вирішення міжнародних конфліктів, не є автоматично застосовними...» [10, с. 300].

Загальні вітчизняні колізійні норми навряд чи можуть бути застосовані, коли мова йде про питання особистого статуту фізичної особи (у цій сфері не реалізується прив'язка до громадянства), але у інших випадках вони дійсно можуть працювати. Вони, безумовно, повинні вирішувати проблему у випадку, якщо у іноземній державі відсутні інтерлокальні колізійні норми.

Вітчизняні колізійні норми у цілому не пристосовані для вирішення інтерлокальних колізійних конфліктів. Колізійні норми розраховані на вирішення міждержавних конфліктів. Іноземний суб'єкт федерації не є державою ні з точки зору міжнародного права, ні з точки зору вітчизняного законодавця. Інтерлокальний конфлікт – це казус, а не загальний фактор, який повинен визначати конструювання колізійної норми. Слід зазначити, що сама проблема має чітку прив'язку – правопорядки США, Канади і деяких інших англосаксонських федерацій. У переважній більшості федеративних держав (Німеччина, Швейцарія, Російська Федерація) приватне право віднесене до компетенції федерації, що автоматично позбавляє ґрунту інтерлокальні конфлікти.

Таким чином, для регулювання інтерлокальних конфліктів, у більшості випадків, слід застосовувати колізійну норму *lex causae*. У виняткових випадках можливе застосування колізійної норми *lex fori*.

Зазначимо, що звернення до права зарубіжних країн в умовах міжнародної інтеграції неминуче. Отже, кожна держава повинна шукати певні можливості, пропонувати більш сучасні способи встановлення змісту норм іноземного права, розробляти та впроваджувати в практику МПРП ще найбільш вдосконалені варіанти вирішення як зазначених, так і інших проблем.

Список використаної літератури

1. *Агарков М. М.* Применение советским судом иностранного закона / М. М. Агарков // Проблемы социалистического права. – 1938. – № 3. – С. 64-72.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : <http://zakon4.rada.gov.ua>
3. Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства 1968 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : <http://zakon1.rada.gov.ua>
4. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (постатейный). Часть третья / Под ред. А. П. Сергеева. – М., 2002. – 1108 с.
5. Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : <http://zakon2.rada.gov.ua>
6. Международное частное право. Современные проблемы : монография / Л. А. Афанасьева, М. Х. Бабаев, Н. Р. Баратянц, М. П. Бардина [и др.]. ; отв. ред. М. М. Богуславский. – М. : ТЕИС, 1994. – 507 с.
7. *Раане А.* ; под ред. Л. А. Лунц (предисл.), пер. А. М. Гурвич : Международное частное право. Сокращенный перевод с четвертого немецкого издания. – М. : Иностр. лит, 1960. – 607 с.
8. Рішення Касаційного Суду Італії від 16 лютого 1966 р. // Rivista di diritto internazionale privato y processuale. – 1966. – P. 751.
9. Рішення Касаційного Суду Італії від 21 березня 1980 р. // Rivista di diritto internazionale privato y processuale. – 1981. – P. 498.
10. *Толстых В. А.* Международное частное право: коллизионное регулирование / В. А. Толстых. – СПб. : Изд-во Р. Асланова Юридический центр Пресс, 2004. – 526 с.
11. Устав Организации объединенных наций [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту : <http://zakon4.rada.gov.ua>
12. *Шак Х.* Международное гражданское процессуальное право : учебник / Х. Шак. : пер. с нем. – М. : Изд-во БЕК, 2001. – 560 с.
13. *Bartin E.* Principes de droit international prive selon la loi et la jurisprudence francaises / E. Bartin. – Paris, 1930.
14. *Carbone S. M.* Articolo 14. Riforma del sistema italiano di diritto internazionale privato : legge 31 maggio 1995 № 218 – Commentario // Rivista di diritto internazionale privato y processuale. – 1995. – P. 960-973.
15. *Courbe P.* Droit international prive / P. Courbe. – Dalloz. Paris, 2000. – 98 p.
16. Esplugues Mota Carlos. El derecho internacional privado y la ley espanola de enjuiciamiento civil // Rivista di diritto internazionale privato y processuale. 2001. – P. 313-319.
17. *Lemontey J.* et Remery J. P. La loi etrangere dans la jurisprudence de la Cour de Cassation. Rapport de la Cour de Cassation, 1993. – 201 p.
18. *Vischer F.* General Course on Private International Law. Recueil des cours de l'Academie de droit international de La Haye. 1992. – T. 232. – 84 p.